

Social Work & Education

©SW&E. 2022

УДК 304.4

DOI: 10.25128/2520-6230.22.4.5

Тамара ТЮРИНА,

доктор педагогічних наук,
професор кафедри соціології
та соціальної роботи,
Національний університет
«Львівська Політехніка»
м.Львів, Україна;
tamara.h.tiurina@lpnu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9421-9350>

Орест КІНАШ,

студент-магістрант,
Національний університет
«Львівська Політехніка»
м.Львів, Україна;
kinashorest2000@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0823-4541>

Статус статті:

Отримано: жовтень 19, 2022
1-ше рецензування: жовтень 29, 2022
Прийнято: грудень 30, 2022

Тюріна, Т., Кінаш, О. (2022). Стан та перспективи розвитку сімейних форм опіки в сучасній Україні. *Social Work and Education*, Vol. 9, No. 4. pp. 500-507. DOI: 10.25128/2520-6230.22.4.5

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СІМЕЙНИХ ФОРМ ОПІКИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Анотація. У статті – на основі аналізу діяльності в Україні соціальних проєктів та нормативно-правових актів – охарактеризовано сутність та особливості форм виховання дітей-сиріт та дітей, які залишились без батьківського піклування. Доведено, що сімейне оточення є найбільш оптимальною формою виховання, щодо розвитку та формування особистості дітей-сиріт і дітей позбавлених батьківського піклування. Досліджено досвід популяризації взяття на виховання в сімейне оточення соціальних сиріт. Наведено основні напрями поширення сімейних форм виховання в Україні.

Актуалізовано проблему виховання дітей-сиріт, які перебувають у державних закладах опіки, та необхідність впровадження інноваційних підходів із метою надання професійної допомоги дітям-сиротам на основі науково обґрунтованих концепцій виховання. Представлено огляд наукових досліджень сучасних вчених, які висвітлюють історичні аспекти проблеми опіки та виховання дітей-сиріт в закладах освіти в Україні.

Розглянуто офіційно визнані форми сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Ключові слова: дитина-сирота; опіка; піклування; виховання; прийомна сім'я; дитячий будинок сімейного типу.

Вступ

У преамбулі Конвенції ООН про права дитини зазначено, що дитині для повного та гармонійного розвитку необхідно зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові, розуміння. Відповідно до ст. 3 Конвенції ООН про права дитини стосовно дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини. Згідно із ч. 3 ст. 51 Конституції України та ст. 5 Сімейного кодексу України (2022) сім'я, дитинство, материнство та батьківство охороняються державою. Держава створює умови для зміцнення сім'ї. Для цього в Україні сформована система державних органів, на які покладено обов'язок здійснювати правовий захист прав і законних інтересів дитини. Одним із таких органів, на який покладено функції захисту прав і законних інтересів дитини, є орган опіки та піклування. Цей орган має досить суперечливий правовий статус, адже його витoki формування лежать ще у радянському минулому. За роки існування орган опіки та піклування зазнав певних змін, але багато хто вважає, що за своєю суттю він так і залишився прорадянським. Особливості формування та функціонування органів опіки і піклування, їх участі у захисті прав та інтересів дитини були предметом досліджень науковців радянського періоду. Питання правового статусу цих органів досліджено в роботах Н. Кіреєвої, С. Іванової, В. Кулакової (форма, зміст та правове значення висновків органів опіки та піклування). Українське законодавство, спрямоване на захист прав та інтересів дитини, зазнало значних змін (Бориченко, 2020). При цьому окремі питання щодо форм і методів діяльності органів опіки та піклування не отримали глибокого теоретичного розроблення та потребують подальшого вивчення, а деякі з них – якнайшвидшого правового вирішення та закріплення на законодавчому рівні.

Мета роботи – дослідити правову сутність основних аспектів функціонування сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні. Виявити особливості вітчизняної практики щодо сімейного патронату; вивчити досвід впровадження зарубіжних експериментальних моделей сімейного патронату в Україні, надати оцінки чинного нормативного урегулювання інноваційної форми діяльності з утримання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Методологія дослідження

Відповідно до поставлених мети та задач підґрунтям методології дослідження стали загальнонаукові та спеціальні методи пізнання правових явищ. Зокрема, за допомогою діалектичного методу простежено взаємодію інституту прийомного виховання з сімейними формами виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (усиновлення, опіка та піклування). Історико-правовий метод було застосовано для визначення стану наукових досліджень інституту прийомного виховання, а також розвитку сімейного законодавства у цій сфері. Метод індукції використовувався для аналізу судової практики з питань влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського

підкування. За допомогою методу дедукції проаналізовано загальні положення щодо порядку передачі дітей на прийомне виховання з подальшим визначенням конкретної форми такого виховання. Застосування формально-логічного (догматичного) методу дозволило дослідити становлення та розвиток інституту прийомного виховання в сімейному законодавстві України. Системно-структурний метод використано для встановлення юридичних та фактичних підстав, необхідних для прийняття компетентними державними органами рішення про передачу дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування на виховання у сім'ї прийомних вихователів. За допомогою структурно-функціонального методу використано для визначення загальнотеоретичних засад правового регулювання інституту прийомного виховання, змісту прав та обов'язків прийомних вихователів. Формально-юридичний (логіко-юридичний) метод використовувався універсальним засобом аргументації наукових висновків та при формулюванні пропозицій щодо оптимізації сімейного законодавства в контексті предмета дослідження.

Результати і обговорення

Важко переоцінити важливість мікроклімату сімейного оточення для розвитку дитини та формування її як особистості. Сім'я, а особливо психоемоційні відносини у родині, найбільш вагомо впливають на формування характеру та поведінку дітей. Сьогодні сімейні форми виховання соціальних сиріт усе частіше стають альтернативним варіантом інтернатному закладу для влаштування дитини. За пріоритетністю сімейних форм піклування про сиріт їх можна виокремити таким чином: повернення дитини у біологічну сім'ю, усиновлення (вітчизняне й іноземне), опіка у сім'ях родичів, передача дитини на виховання у прийомну сім'ю (далі – ПС), дитячий будинок сімейного типу (далі – ДБСТ), патронатним вихователям.

Для держави повернення дитини у біологічну сім'ю – найоптимальніший варіант влаштування дитини. Найважливіше завдання держави полягає у виведенні сім'ї зі складних життєвих обставин (далі – СЖО) для подальшого повноцінного піклування батьками про дітей. На допомогу приходять тимчасові форми перебування соціальних сиріт – короткострокове перебування в інтернатних закладах або центрах реабілітації, ПС, ДБСТ, у сім'ях патронатних батьків. За час перебування з сім'єю повинна проводитися реабілітаційна робота у вигляді сприяння зайнятості батьків (допомога у перекваліфікації, підвищення кваліфікації тощо), соціально-психологічна робота, медико-соціальна підтримка хворих батьків (у тому числі на алкоголізм та наркоманію). Важливим для подолання соціального сирітства та повернення дитини згодом у біологічну родину є поширення альтернативних форм сімейного виховання дітей-сиріт. У разі неможливості повернення дитини у біологічну сім'ю найоптимальнішим варіантом є передача дитини усиновителям. Це пояснюється тим, що у разі усиновлення дитина стає повноцінним членом сім'ї усиновителя, з неї знімається статус «дитина-сирота» («дитина, позбавлена батьківського піклування»). Результати проведених досліджень свідчать про активність більш забезпечених верств населення в усиновленні дітей, тому поширення практики усиновлення

можливе за умови зростання життєвого рівня населення. Національне опитування показало, що в основному усиновителями є люди середнього та вище середнього життєвого рівня (Волинець, & Балим, 2020, с. 54). Тому сьогодні на фоні значних внутрішніх переміщень населення та загального зниження рівня життя у країні знижується і спроможність сімей щодо усиновлення дітей. Альтернативним варіантом виходу з цієї ситуації є міжнародне усиновлення.

В умовах реформування інтернатних закладів важливо створити банк-даних з метою подальшого працевлаштування працівників інтернату, враховуючи їх спеціалізований досвід роботи в цьому напрямку (Слозанська, & Горішна, 2021). Бажано сприяти на державному рівні створенню такими працівниками прийомних сімей тривалого або тимчасового перебування, оформленні патронатного виховання. Це буде сприяти в певній мірі подоланню сирітства в країні, шляхом підвищення рівня допомоги та перебудови підходу до таких сімей на основі поширення адаптованого до наших умов іноземного досвіду.

В нашій країні прийомні сім'ї є суб'єктами підприємницької діяльності, прийомне виховання розглядається як професія, що включена у перелік спеціальностей. У багатьох країнах Європейського Союзу створення прийомної сім'ї передбачає наявність у батьків відповідної освіти та заборону суміщати піклування про дітей з іншою професійною діяльністю. Прийомна опіка може бути приватною, за якою батьки домовляються з прийомними вихователями про піклування про дитину без участі держави, та професійною (Баран, 2019). В Україні необхідно поступово застосовувати досвід країн, у яких функціонують тимчасові та кризові прийомні сім'ї. Служби з питань влаштування дітей-сиріт мають штатний розпис, у якому зазначені ставки професійних прийомних вихователів. Професійні прийомні батьки у таких країнах мають усі соціальні гарантії (право на відпустку, пенсійне забезпечення тощо), як і будь-який звичайний працівник. Така діяльність ліцензується, тому у більшості європейських країн прийомні батьки проходять підготовчі курси перед отриманням ліцензії та додаткові семінари для її продовження (Маренчук, 2017, с. 132).

За сучасних умов доцільно популяризувати сімейні форм виховання для хворих дітей, адже тільки у сім'ї дитина може отримати належний рівень турботи, а державна допомога буде дійсно адресною. З цією метою варто проводити роз'яснювальну роботу серед населення у формі проведення відкритих свят у інтернатних закладах, сприяти на державному рівні їх співпраці з громадськими організаціями. Важлива участь громадських організацій у проведенні різноманітних проектів з метою залучення прийомних сімей, вихователів дитячих будинків сімейного типу, які піклуються про дітей-сиріт з особливими потребами (Дунасі, 2017). Такі сім'ї є досить емоційно та соціально вразливими, потребують згуртованості, обміну досвідом та звичайного спілкування, щоб не відчувати себе відокремленими від суспільства. Тому перспективним напрямом створення безбар'єрного середовища для таких сімей є сприяння функціонуванню мережі прийомних та звичайних сімей, у яких виховуються діти з різними функціональними обмеженнями.

Пропонується розробити державну програму підтримки сімей, які беруть на виховання дітей з інвалідністю, а на регіональному рівні сприяти їх максимальній

адаптації, адже державні інтернатні заклади не можуть повністю замінити таким дітям сім'ю (Дакал, 2016). Звернути увагу населення на цю проблему нескладно, а от адаптувати в подальшому такі сім'ї в суспільстві – надзвичайно непросто, адже рідні батьки часто відмовляються від хворих дітей. Поширення практики сімейних форм опіки над такими дітьми найкраще поєднувати з їхнім навчанням у спеціалізованих школах та інтернатах для інтегративної взаємодії дітей зі схожими проблемами, їх психологічної взаємопідтримки. Інтегративні заходи потрібно втілювати на державному рівні за участю усіх суб'єктів впливу – державних інституцій, громадських організацій, загальноосвітніх закладів. Важливо забезпечити хворим дітям доступ до освіти в звичайних загальноосвітніх школах за рахунок застосування методів навчання, що враховують індивідуальні особливості таких дітей. В основу такої інклюзивної освіти покладена ідеологія, яка виключає будь-яку дискримінацію дітей; забезпечує рівноцінне ставлення до всіх людей, але створює спеціальні умови для дітей з особливими потребами. Державна політика підтримки таких дітей повинна бути спрямована на їхню максимальну подальшу адаптацію у суспільстві. На нашу думку, за сучасних умов значного дефіциту бюджетних коштів для фінансування соціальної сфери досягти таких облаштувань практично неможливо, тому інтернатна система виховання соціальних сиріт не повинна ліквідуватися, а лише трансформуватися для покращення догляду за хворими дітьми.

Проведене опитування громадської думки засвідчило, що важливим популяризаційним заходом поширення сімейних форм виховання є соціальна рекламна кампанія. Так, 74% респондентів бачили таку рекламу, майже всі з них (94%) вказали, що рекламні ролики змушують замислитися над проблемою сирітства в Україні та сприяють поширенню сімейних форм виховання сиріт (Волинець, & Балим, 2020, с. 27). Тому доцільно у засобах масової інформації не лише розміщувати соціальну рекламу, але й розробити та транслювати комплекс інформаційних програм про успішний досвід виховання соціальних сиріт у прийомних сім'ях, про успішний життєвий шлях колишніх сиріт. Цикли телепередач із працівниками інтернатних установ, дитячими психологами про проблеми та перспективи усиновлення, створення прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу сприятимуть обізнаності населення з проблемами сирітства та поширенню сімейних форм виховання.

Висновки

Отже, основним напрямком сучасної політики соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування є розвиток форм сімейного виховання: усиновлення, опіки (піклування), прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу. Визначено, що усиновлення є найкращою сімейною формою влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в результаті якої вони вибувають із системи державної опіки та піклування, втрачають статус дитини сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування, передаються в сім'ю та стають її рівноправними членами. Доведено, що шляхом здійснення усиновлення вирішуються дві величезні проблеми – з

одного боку особи, які з тих чи інших причин не можуть мати власних дітей, мають змогу створити сім'ю, задовольнивши свої природні потреби піклуватися про дитину, виховувати її словом, реалізувати себе не тільки в якості члена суспільства – громадянина, а й у більш важливій якості – як батька, матір; із другого, що напевно більш важливо, – дитина, позбавлена батьківського піклування, – отримує сім'ю, батьків і всі відповідні блага. Додатково обґрунтовано, що усиновлення – це юридичний факт, з яким закон пов'язує виникнення між особою, яка прийняла дитину в сім'ю (усиновлювач), і дитиною (усиновлений) правових відносин, прирівняних до правових відносин, які існують між родичами за походженням. Цей факт включає в себе не тільки волевиявлення усиновлювача прийняти дитину у свою сім'ю на правах доньки чи сина, але й прийняття компетентним органом рішення про усиновлення. Така особливість дозволяє відмежувати усиновлення від інших форм прийомного виховання – опіки та піклування, патронату, прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу. Зроблено висновок, що усиновлення в першу чергу необхідно розглядати як державний акт, у зв'язку із яким у визначеній категорії осіб (усиновлені, усиновлювачі та їх родичі) виникають такі ж права та обов'язки, які по закону існують між батьками і дітьми, і в другу чергу, як правовий інститут, на підставі норм якого відбувається передача дитини, позбавленої батьківського піклування, у сім'ю усиновлювача.

Література

Волинець, Л. & Балим, Л. (2020). Усиновлення: реалії та тенденції. Результати соціологічних досліджень. Київ.

Сімейний кодекс України від 10 січня 2002, № 2947-III. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>

Дакал, А. (2016). Державна політика у сфері захисту прав дітей: принципи, завдання та засоби реалізації. Державне управління та місцеве самоврядування, 3, 59–65. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dums_2016_3_10

Баран, А. В. (2019). Права дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні: проблеми реалізації та захисту. *Актуальні проблеми правознавства*, 1, 5–8. URL: <http://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1/0>

Бориченко, К. В. (2020). Реформування законодавства у сфері соціального захисту сімей із дітьми в Україні. *Право і суспільство*, 2, 72–77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2016_2_15

Маренчук, О. М. (2017). Правові засади захисту соціальних категорій дітей у сучасних умовах. *Таврійський вісник освіти*, 1(57), 131–138. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tvo_2017_1_24

Дунасі, І. І. (2017). Соціально-педагогічна робота неурядових організацій України з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. *Наукові здобутки студентів Інституту людини*, 1(5). URL: <http://studscientist.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/59/61>.

Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (Закон України) № 2342-IV. (2001) URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2342-15>

Слозанська, Г., & Горішна, Н. (2021). Функціонування закладів інституційного догляду та їх негативний вплив на вихованців. *Social work and education*, 8(1), 18-41.

STATE AND PROSPECTS OF THE DEVELOPMENT OF FAMILY FORMS OF CARE IN MODERN UKRAINE

Tamara TIURINA, PhD., MBA, Prof., Dr., Dean of the Faculty Sociology and Social Work, National University «Lviv Polytechnic», Lviv, Ukraine; tamara.h.tiurina@lpnu.ua

Orest KINASH, Mgr., graduate student National University «Lviv Polytechnic», Lviv, Ukraine; kinashorest2000@gmail.com

Abstract. *In the article, based on the analysis of the activity of experimental projects and legal acts in Ukraine, the essence and peculiarities of the form of education of orphans and children left without parental care are characterized. The family environment remains the most optimal form of raising orphans for their communication in later life. The experience of popularizing the adoption of social orphans into a family environment for upbringing has been studied. The main directions of the spread of family forms of education in Ukraine are given.*

The problem of raising orphans who are in state care institutions and the need to introduce innovative approaches to provide professional help to orphans based on scientifically based concepts of education are updated. An overview of scientific research by modern scientists is presented, which highlight the historical aspects of the problem of guardianship and education of orphans in educational institutions in Ukraine.

Officially recognized forms of family upbringing of orphans and children deprived of parental care are considered.

Key words: *orphan child; guardianship; care; education; foster family; boarding school.*

References

Volynets, L. & Balym, L. (comp.). (2020). Adoption: realities and trends. *Results of sociological research*. Kyiv [in Ukrainian].

Family Code of Ukraine, from January 10 2002, № 2947-III. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> [in Ukrainian].

Dhakal, A. (2016). State policy in the sphere of protection of children's rights: principles, tasks and means of implementation. *State administration and local self-government*, 3, 59–65. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dums_2016_3_10 [in Ukrainian].

Baran, A. V. (2019). The rights of orphans and children deprived of parental care in Ukraine: problems of implementation and protection. *Actual problems of jurisprudence*, 1, 5–8. URL: <http://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1/0> [in Ukrainian].

Borychenko, K. V. (2020). Reforming legislation in the sphere of social protection of families with children in Ukraine. *Law and society*, 2, 72–77. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2016_2_15 [in Ukrainian].

Marenchuk, O. M. (2017). Legal basis of protection of social categories of children in modern conditions. *Tavriyskyi herald of education*, 1(57), 131–138. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tvo_2017_1_24 [in Ukrainian].

Dunasi, I. I. (2017). Social and pedagogical work of non-governmental organizations of Ukraine with orphans and children deprived of parental care. *Scientific achievements of students of the Institute of Man*, 1(5). URL: <http://studscientist.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/59/61> [in Ukrainian].

Law of Ukraine “On ensuring organizational and legal conditions for social protection of orphans and children deprived of parental care”, from January 13 2001, № 2342-IV URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2342-15> [in Ukrainian].

Slozanska, H., & Horishna, N. (2021). Functioning of institutions of institutional care and their negative impact on pupils. *Social work and education*, 8(1), 18-41 [in Ukrainian].

Article history:

Received: October 19, 2022

1st Revision: October 29, 2022

Accepted: December 30, 2022